

# ÖRÖKSÉG

DÉR ZOLTÁN

## CSÁTH GÉZA, A PUBLICISTA

Rejtelmes jelenség Csáth Géza. Az volt élete is, és műveinek utóélete is különös módon alakult. Orvos volt, jól ismerte a modern ideggyógyászat új iskoláit. Alig fejezte be az egyetemet, könyvet írt az elmebetegségek pszichikus mechanizmusáról. Első novellás kötete 1908-ban a Nyugat-nemzedék megbecsült írójává avatta. Zenekritikáiban, tanulmányaiban az elsők egyikeként ismerte föl Bartók és Kodály jelentőségét. Értett a képzőművészethez, unokatestvéri és baráti viszony fűzte Kosztolányi Dezsőhöz, részese volt egy előretörő nagy irodalmi mozgalomnak. Figyelemben és fórumban nem szűkölködött tehát. A teljesség utáni szomjúságát mégsem tudta természetes úton kielégíteni: narcozishoz folyamodott, s a kóros szenvedély épp akkorra pusztította el, mikorra nemzedéke beérett. A mű azonban, amely nevét őrzi, s az utókort új és új szembesülésre sarkallja, így is elkészült, s a rejtélyt fokozza, hogy jobbára még a morfinizmus eluralkodása előtt, tehát 1905 és 1911 között, s még ebből a hat évből is kettő levonható a készülődés zsongéire.

Mit alkothatott egy ideggyógyász ennyi idő alatt?

Csáth Géza műveinek utóélete eléggé ellentmondásos választ ad a kérdésre. Évtizedekig csak a kegyelet őrizte emlékét. Igaz, 1937-ben Bóka László már könyvet írt róla, de nem látszott bizonyosnak, hogy a szerzőt a maga különöc érdeklődése vagy a mű jelentősége ösztönözte-e. Később az egyértelműben realista hagyomány és a plebejus forradalmiság példái mögött szerephez nem juthatott. Nem kisebb írók, mint Krúdy Gyula, Babits Mihály és Kosztolányi Dezső voltak ebben sorstársai. 1964-ben azonban az Illés Endre gondozásában megjelent novellagyűjtemény, *A varázsló halála*, egyszerre az érdeklődés előterébe állította, s a megélnékült figyelem jóvoltából ma már az egyetemes magyar irodalom becses értékét, a jugoszláviai magyar irodalom pedig közeli őseinek egyikét tiszteli benne.

Utóéletének ebben a hirtelen jobbra fordulásában bizonyára része volt Illés Endre új összefüggésekre rámutató előszavának, a jó válogatásnak és a naplórészletekből megsejthető tragikus fölbomlás háttorzongató titkainak. »A legmerészebb ihlető volt, sokszor felülmúlhatatlannak látszó előd — írja róla Illés Endre. — Kosztolányi Dezső két évtized múlva jut el addig a varázslatos

egyszerűségig, dallamos pontosságig, ami Csáth korai novelláiban (...) meg-  
ejt. Nagy Lajos keménysége, brutális tárgyilagossága előtt olyan Csáth-írások  
járnak, mint a *Tor* vagy a *Trepov a boncolóasztalon*, s ezek a legkorábbi írások  
közül valók.« Némely művei — folytatja Illés Endre — a novellista Adyra, sőt  
az *Utazás a koponyám körül* Karinthyára is hatottak. Az úttörő szerepnek ez  
a hangsúlyos hangoztatása, a Baudelaire-rel, Barbey d'Aureville-vel és Franz  
Kafkával való rokonítás, a jobb írásokat remekművekként interpretáló min-  
sítés nemcsak fölfedezi Csáth Gézát, de a kérdést is fölveti: ha valóban ekko-  
ra a jelentősége, miért nincs elevenebben és hatékonyabban jelen írók és ol-  
vasók tudatában? És fokozza a jelenség iránti kíváncsiságot is: az életmű egé-  
szének megismerését sürgeti.

Sürgetik ezt a kétségek is. Mert az Illés Endre fölfedező izgalmát átható  
nagyraértékelés azért még nem emelkedett törvényerőre, szóban és írásban  
olykor óvás is hangzik el ellene. (Gerelyes Endre: *Türelmetlen kritika*. Új Írás,  
1964. 12. sz.) Csáth tehetségét ez az óvás sem vonja kétségbe, de terhére írja,  
hogy a szecesszió vonzásának sokat engedett, értvén ezen a képzelgés, az  
álom, a színező hajlam sokszor nem eléggé tartalmas divatszerű működését.  
A jelenség időserűségére vall, hogy az író védelmében főlshózó Diószegi  
András, a szecesszió és a haladás kapcsolatának fölmutatása közben, a korábbi  
Kafka-rokonítások tartózkodó sejtéseiből már következetesen bontja ki a nyílt  
jelentést, miszerint a társadalom méhében Csáth magát a fasizmust látta meg.  
(*Ady, Csáth és a szecesszió*. Kritika, 1965. 1. sz. — *Megmozdult világban*. Bu-  
dapest, 1967. 91.) Novellái, melyekben perverz állatkinzások, szadista verések,  
képtelen gyilkosságok tanúi lehetünk, az emberre leselkedő erőszak megérzé-  
sétől kapják dermesztő erejüket. S hogy nem a patológikus esetek iránti diva-  
tos érdeklődés dolgozik bennük, Diószegi azzal véli igazolni, hogy gyilkosait  
Csáth inkább az úri világ tagjai közül válogatja, így juttatván társadalmi moti-  
vációhoz az erőszak, a szorongás ábrázolását.

Ám ha tudjuk, hogy ezek között a gyilkosok között ferdült ösztönű gyer-  
mekek és ártatlan kőműves is akad, s hogy a névtelen iszonyat és szorongás  
sokszor megokolatlan személyes érzésként van jelen Csáth írásaiban, akkor a  
szörnyűségek pontos azonosítását a fasizmussal nem érezhetjük föllebbezhe-  
tetlennek. Illés Endre még az élet »szükségyszerű« fájdalmaiktól való félelem  
és menekülés cselekedeteként értelmezi a siker, a munka, a narkózis hajszo-  
lását, tehát léteproblémaként magát a szorongást. Diószegi a századelő polgári  
liberalizmusának békés fölszínre mögött rejlő válság megérzéséből. A két ma-  
gyarázat — persze — nem zárja ki egymást, de az áttétel, ahol a társadalmi  
válság személyes szorongásra váltódik, még megfejtésre vár, s kézenfekvő,  
hogy ebben a munkában végre a publicisztika tanúskodását is figyelembe kell  
vennünk. Arról pedig, hogy ebben az úttörő műben, a szorongás élményének  
tárgyiasításában, a misztikus, szimbolikus ábrázolás és a naturalizmus közötti  
mozgás természetében a szecesszióknak és a kor tudományos, művészi világ-  
képének milyen a szerepe, végre Csáth Géza idevágó cikkeit is ideje megval-  
latnunk.

Irónk életművének leggazdagabb rétegeit az elmúlt évtizedben sorra föl-  
tárta és hozzáférhetővé tette a könyvkiadás. A novellák javát *A varázsló halála*  
című gyűjtemény, a zenei tárgyú tanulmányokat, esszéket, kritikákat az 1971-  
ben megjelent *Éjszakai esztétizálás*, legjobb színműveit pedig a tavaly kiadott  
*Hamvazószerda* tartalmazza.

E három réteg után a negyedik is hamarosan hozzáférhetővé válik: az Életjel gondozásában *Írások az élet jó és rossz dolgairól* címmel kötetbe gyűjtve megjelennek Csáth Géza publicisztikai és irodalmi vonatkozású cikkei. Zömük újságban jelent meg, s jellegükben is közelebb állnak a szépírói publicisztikához, mint a tudományos értekezéshez. Ebben a tekintetben az *Éjszakai esztétizálás* zenei tárgyú írásaitól is elütnek. Ez utóbbiak — rendeltetésük miatt — szakszerűbbek, zártabbak, míg az irodalmi vonatkozású cikkekből szabadabban, fesztelenebbül érvényesülnek az egyéniség alkalmi inspirációi, szeszélyei, ötletei. De ha adódnak is példák, melyek ellenszegülnek ennek az osztályozásnak, márpedig adódnak, a kötet szerkesztői akkor sem tehettek mást, mint hogy közölgék, ami könyvben még nem jelent meg. Így aztán talál itt majd még zenei vonatkozású írást is az olvasó.

Közlésüket az *Éjszakai esztétizálás* után sem érezzük fölöslegesnek. Különösen nem, ha a Haydnról írt terjedelmes esszére gondolunk, melyben a zeneértő Csáth szakszerűsége és a szépíró magasrendű íráskészsége rendkívül szerencsésen találkozik. Ez a tanulmány még Csáth ismerőseit is meg fogja lepni a lényegmegragadás biztonságával, azzal, ahogy a Bach utáni muzsika alapkérdéseit exponálja, ahogy a szimfóniát mint a teljes élet kifejezésének zenei formáját jellemzi, s végül azzal, ahogy ehhez a zenetörténeti részhez Haydn emberi arcát, helyzetét és szerepét odarajzolja. A témában való ihletett elmerülésre jellemző, hogy a németiség zenei hegemoniájának gondolatát, mellyel írását indítja, később ki is szorítja a lényeg. Elmerültségéhez könnyedség társul, előadását végig a jókedvű munka lendülete jellemzi, amiből arra következtetünk, hogy még a morfinizmus előtti évek termése, akárcsak A Hétben 1909 májusában megjelent, ugyanilyen című, vallomásértékű írás, amely sokban hozzáférhető az előbbi jobb megértéséhez.

Kisebb igényű az, amit Bartókról meg Pucciniról ír, de az utóbbi a nagy Puccini-esszé csírájának tekinthető, a Bartókra vonatkozó cikkek pedig több ponton kiegészíthetik az *Éjszakai esztétizálás* Bartókról szóló darabjait, mint ahogy *A jó operaszöveg*, *A hangszerelésről és a partitúraolvasásról* és *A zeneszerző fejlődése* című írás is teljesebbé teheti a zeneesztéta Csáthról alkotott képünket.

A zenetörténet szempontjából sokkal kisebb a Lányi Ernő műveiről közölt jegyzetek értéke. Ezekben talán a mérték sem működik kellő szigorral, de városunk művelődéstörténetének megírásakor ezek is hasznunkra lehetnek.

Azok a cikkek pedig, amelyekben a zenei műveltség kiterjesztésének igénye jut szóhoz, túlmutatnak Szabadka történetének keretein, s egy ma is időszzerű gond első megfogalmazását becsülhetjük bennük. Érvényes ez a Corelliről és Tartiniról a Virágfakadásban, a Négyesy-féle költőcsoport kéthetenként megjelenő szépirodalmi folyóiratában közölt ismeretterjesztő cikkekre is, de még inkább *A zene és a modern élet* című írásra, mely a modern zene túlfinomult bonyolultságaival szemben egy egyszerűbb, demokratikusabb formanyelv és a zenei műveltség kiterjesztésének új lehetőségeit keresi, sürgeti.

Szó sincs tehát arról, hogy a szerkesztők mindent közöltek, ami az eddigi kötetekből kimaradt, még a sajátos szabadkai vonatkozások sem vesztegették meg őket, ha az írás nem bizonyult fontosnak. Közölték viszont azokat a cikkeket, amelyekben a szabadkai érdeket a szépíró olyan megejtően tudja érdekessé tenni, mint a *Szabadka »szépségeiről«* című bedekkerben. Nevezetes épületeinkről, azt hiszem, azóta sem beszéltek ilyen őszintén, a korszerű ízlés ilyen

fesztelen nyíltságával. A szorosabb értelemben vett publicisztikát különösen megszürték, s így a gyűjtemény minden darabja szolgál olyan tanulsággal, adalékkal, amely a kor és Csáth Géza jobb megértése, a századelő Szabadkájának szellemi élete szempontjából fontos.

Az irodalmi és művészeti vonatkozású írásokat a többiektől elválasztva a könyvet két fejezetre tagolták. Nem a szembeszökő jellegkülönbség, csak a rendszerezés szándéka kívánta ezt, hiszen — mint említettük — a belterjesség idegen ettől az anyagtól: élet és művészet, közéleti és szakmai szempontok egymással szorosan összevegyülve érvényesülnek itt.

Legszerényebben talán az irodalmi kritikák fizetik meg az érdeklődést. Pedig nemcsak élvezni tudta a műveket, de izgatta a műélvezés titka is. A *művészi alkotások élvezése* című tanulmánya elsőrendű teoretikusi teljesítmény, s elszigeteltsége ellenére is kiváló képességekről tanúskodik. Hogy ez a képesség nem bontakozott ki optimálisan irodalmi kritikáiban, annak talán az az oka, hogy Csáthban az esztétafogékonyság, a mű titkait fürkésző szenvedély nem volt olyan erős, mint Kosztolányiban vagy Babitsban. Nem volt iránydiktáló, frontot vezénylő kritikustehetség, de a maga helyén, mindenekelőtt a Szabadkán megjelenő Bácskai Hírlapban, tehát szűkebb hazája közönsége előtt hozzáértéssel és következetesen képviselte a Nyugat érdekeit. Adyt éppen olyan őszintén vállalta, mint Kosztolányit. Világosan átlátta és megértette a Holnap jelentőségét, *Sajtó és erkölcs* című vitacikke egy Alexander Bernáttal szemben is demonstrálni tudta a modern esztétikai gondolkodás fölényét. Hogy Szomoryt érdeménél többre becsülte, hogy a *János vitéz* és Kálmán Imre zenéjétől megilletődött, abban része lehet a zajos sikernek is, ifj. Móricz Pál és Kanizsai Ferenc túlbecsülésében a mérték vagy a szimat bizonytalanságának is, de hogy a szuverén olvasó és elmélkedő is szóhoz jut ezekben az írásokban, a Nyugat Mikszáth-képétől több ponton elütő Mikszáth-tanulmány és a sajnálatosan torzónak maradt *Három kritikai könyv* elég meggyőzően tanúsíthatja. A bírált művekhez nem egy kialakult szempontrendszer felől közeledett. Módszerét mindig a műélmény természete szabta meg. Nem is törekedett sokoldalú jellemzésre. Néha egy-egy, számára fontos vagy érdekes gondolatnál, jelenségnél hosszabban időz, mint a céhbeli kritikus tenné, de a nyelge személy önkényességeitől, melyre a korban sokan hajlottak, mindig megkíméli olvasóit. Lelkesedéseiben józan, gáncsaiban egyenes, s ítéleteit mindig őszinte érdeklődés fedezi.

Irodalmi világképének állócsillagai ugyanazok a nagyságok, akik Kosztolányit is fogva tartották: Ibsen, Nietzsche, Tolsztoj, Andersen, Csehov, s már igen korán fölfigyel a »dekadensek« képviselőiként emlegetett modern francia költőkre is.

Ebben a vonatkozásban, vagyis irodalmi világképének sarkpontjait illetően, meglepő fejleménynek számít *Egy Jókai-regény analízise* című írása. Filológiai szempontból is újdonság, s még inkább az tartalma miatt. Nem kevesebbet állít itt Csáth, mint azt, hogy Jókai Dickensnél, Zolánál, Tolsztojnál, Dosztojevszkijnél, Balzacnál is nagyobb regényíró.

Ha csak vonzalmát demonstrálná ez a cikk, nem lepődnénk meg, hiszen a Nyugat írói, bár távol állt tőlük a Jókai által reprezentált regény, nem érezték ellenségüknek a nagy mesemondót, inkább a Gyulai-iskola kritikusaikat és a velük szövetséges írókat. S így időnként még szolidárisak is lehettek Jókaiával, akinek Gyulai volt a legkonokabb bírálója. Az öreg író második házassága kap-

csán támadt háborgás idején — tudjuk — Ady is szót emelt Jókai mellett, Móricz indíttatásában pedig művészi inspirációként is szerepet játszott Jókai és Mikszáth művészete.

Csáth Géza azonban valamennyi kortársánál tovább megy, s ha sejtjük is, hogy Jókai mely, valóban fényes adottságai miatt, meggyőződését mégis kétkedéssel kell olvasnunk. Mindenekelőtt azért, mert — mint elárulja — egy rendkívüli, sokakat megzavaró történelmi láz, a világháború sarkallja ilyen gyökeres fordulatra. Igaz, hogy egy korábbi cikkében, melyet a kötetben szintén olvashatunk, már 1913-ban is hangot ad ennek a meggyőződésének, de akkor még azon az alapon, hogy Jókai ösztönösen freudi fölismerésekre jutott némely művében. Az 1917-es dolgozat nem érvel ilyen modern értékekkel, a nemzeti érték kap benne nagyobb hangsúlyt. A nemzeti kultúra értékei iránt akkoriban másokban is megerősödött a fogékonyság, Csáth azonban a kritikai érzékét is elveszti ebben a vonzódásban. Hogy a dermesztően hűvös lélekrajzolónak volt érzéke a külvilág gazdagságát bemutató eseményes regény iránt, azt tudjuk Csáth Gézáról, itt azonban túlságosan furcsán nyilvánul meg ez a hódolat, tehát más lehet a magyarázata. Föltűnő például a szittyia és a hun jelleg emlegetése. S még inkább az előadás deklaratív jellege, hogy nem érvel, nem elemez, hanem jósol, jövendöl, ígér, mégpedig szigorához föltűnően hangzatosan. Az is furcsa, hogy Jókairól akar beszélni, de közben elég szeszélyesen Eötvös Károlyra vált, s őt is zseniálisnak minősíti. Különös, hogy pontokba foglalt célkitűzéseiben a maga fölfedező szerepét külön nyomatékkal hangsúlyozza. S végül a datálás: 1917. január. Mindebből arra lehet következtetni, hogy bár huzamos készülődés művének állítja ezt a bevezetőt, megírásában és a Jókainak kiutalt rangban betegsége, a morfinizmus is szerepet játszott. Megismerni e kísérletet így is érdemes, mert nagyon valószínű, hogy egy valóságos fordulat öltött benne szélsőséges formát.

Különben Csáth nemigen fetiszizálta még bálványait sem. Egyéniségistetele nem erősebb, mint kortársaié, de kizárólagosabb, mert a műben nem a formára, hanem elsősorban az emberre figyel. S hogy mennyire tudatosan, *A művészetek élvezése és az emberismeret* című érett tanulmánya igen beszédesen példázza. Az irányzatok és stílusok küzdelmében ő is a naturalizmusból és impresszionizmusból kinőtt irányzatokhoz vonzódott. Leginkább a szimbolizmushoz és a pszichológiai realizmusnak ahhoz a törekvéséhez, amely a lélek mélyrétegeinek titkait vallatja. Műveltségében a zenének kivételes helye és funkciója volt. Beethoven állandóan emlegetett bálványa, de a természettudomány is jóval nagyobb szerephez jutott nála, mint a kortárs írók világképében.

A természettudomány általában. Ezen belül a biológia, Darwin, s mindeknél is a modern lélektan és ennek legfontosabb irányzata, a freudizmus. Érdeklődött a szociológia iránt is. Állásfoglalásai a militarista-klerikális reakció ellen arra vallanak, hogy benne élt a polgári radikalizmus eszmevilágában, vállalta ennek céljait és érveit. A szabadkai iskolákról, a Szabadka »szépségeiről«, a zenei műveltség állapotáról írt cikkek művelődéstörténeti szempontból és a Csáth-életrajz szempontjából egyaránt értékesek. Eredeti és fontosat mégis inkább a pszichológia és a manapság személyiségpszichológia néven emlegetett problémakörben tudott nyújtani. A gyűjteményből is leginkább ezek az írások tarthatnak számot elmélyültebb figyelemre.

Az *áalom* című tanulmány elsősorban azért, mert a népszerűsége heveny izgalmaikat és zavarait élő és sokak által csak felületesen ismert freudizmusról,

e divatos lélektani irányzat álomtanáról olyan alapos és tiszta képet ad, amelynek ismeretében az eddiginél több joggal hihetjük, hogy Csáth Géza a Nyugat-nemzedéken belül ezekben a kérdésekben a fölfedező interpretátor szerepét töltötte be.

Maga a cikk azonban ismeretterjesztő munka. Annak elsődrendű, de nem több annál. Teremtő szerephez azokban a tanulmányokban jut ez a pszichológiai műveltség, amelyek a modern emberi élet legfontosabb kérdéseit bogozzák. Ma is érvényes diagnózisával és javasolataival elsősorban *Az időbeosztás művészete* és főleg *Az emberismeret és a társadalmi fejlődés* című tanulmánya válik ki a többi közül. Az előbbit olvasva meglepetéssel tapasztaljuk, hogy a másodpercekért való versengés sziszifuszi hajszeját, a szakemberség és teljes emberiség közötti hasadás tényeit Csáth Géza nemcsak fölismerte, de egyszerre tudta az ideg orvos, az alkotó és az egyszerű ember szemével vizsgálni. Mindenki számára megnyugtató megoldást nem talált, de ebben az írásban még nem is kutatott elég szívóssággal, inkább csak jelezte a problémákat. Az emberismeret értelméről és fontosságáról szóló tanulmánya azonban történelem-, pszichológia-, társadalom-, ember- és életismeret koncentrált érvényesítésével győz meg arról, hogy napjaink embere számára milyen nélkülözhetetlen adottság az emberismeret. A freudizmus intencióit könnyű észrevennünk ebben a tanulmányban is, de feltűnő, hogy az ember iránti kétely és a társadalmi rendszer emberformáló jelentőségének tagadása, amire igen hajlottak az emberi ösztönök fetiszizálói, Csáth Gézánál nem jut szerephez. Az a sekély racionalizmus, amely az önismeretet és emberismeretet problémátlan folyamatnak képzei el, idegen tőle, de tünődéseiben nem az ignorabimus, az értelem iránti kétség állítja meg, hanem értelem és ösztön egészséges egyensúlyának igénye. S ebben nemcsak máig ható módon korszerű, de egyben-másban dialektikusabb is, mint napjaink átlaggondolkodói. Amit például az amerikai párbajról, a lelki élet kérdéseiről és a művészek körében gyakori öngyilkosságokról ír, abban a társadalmi, vagyis a külső és belső okokat együtt látó szemlélet egészsége és természetessége sehol sem engedi fantomizálódni a kórt (*Az amerikai párbaj; A lelki egészség; A lelki élet alaptörvénye; A hisztéria; Az egészséges önismeret; Öngyilkos művészek*). Orvosként figyelte a világot és az embereket, s ebben az emberi teljességet védő szépíró is segítségére volt. Ugyanez a tárgyilagosság, a jelenység okait kutató szenvedély, alapos tájékozottság és meggyőző okfejtés nyilvánul meg a Pesti Naplóban közölt vasárnapi konferanszaiban is (*A mai emberek szerelmi életéről; A vallások és mítoszok pszichológiája*). Nemcsak fontos adalékokat kínálnak Csáth és nemzedéke tanulmányozásához, de gondolati és művészi értékük is számottevő. A teljes emberiség szépírói igénye a tanulmányokban is érvényesül tehát. Kivételes adottság ez egy olyan korban, melyben — mint szerzőnk is állítja — »a pszichológia legkiválóbb művelői a praktikus emberismeret terrénumán gyámoltalanságukkal és tapasztalatlanságukkal tűntek ki. Kísérleteik és elméleti okoskodásaik határain túl fogalmuk sincs a lélek funkciójáról és véleményt mondani emberekről nem tudnak«. (*Az emberismeret és a társadalmi fejlődés*)

Van aztán ezek között a publicisztikai írások között jó néhány, melyekben közvetlenebbül, tehát az exponálás, az érvelés és az előadás természetében is érvényesül a szépíró. Erős megszorításokkal vonatkozik ez még *Az öngyilkosság főpróbája* című értekezésre is, melyben az ideggyógyász tudását egy életszerűen fővázolt példa drámái mozzanataiból kiindulva, intuitív föltételezésekkel árnyalva adja elő, s a végén a személyes felelősség és aggodalom emberi figyel-

meztetéssel zárja le. Egy másik jellegzetes írásában, ahol a szélhámosság és művészet kapcsolatáról elmélkedik (*Szélhámosok — művészek*), a tudományos hitelű mozzanatokot a képzelet játékos találékonyságával szövi át és lendíti túl a gyakorlati megismerés határain. Szerephez engedve ezzel az idegen jelenségek összekapcsolásának kaján műveletéből eredő humort, a furcsaság elemzésében a megismerés, a fölfedezés derűjét.

Az igazi publicisztikában a személyesség csak valamely ügy szolgálatában, annak érdekei szerint lehet jelen. Ilyen írásokat is találunk a gyűjteményben. Olyanokat, amelyekben a meggyőződés heve, a protestálás nemes pátosza az ügy megértéséhez szükséges információkkal szerencsésen összeforrvá ölt alakot (*Isodora Duncan és a berlini spiszbürgerek; Vidal Edu Benjamin; Gyerek-szerelem*). Legszebben talán a *Szegény pesti kisgyerekek* fájdalmas föl szólalásában, mely egy utcai baleset szomorú látványát, az esetet — szociológiai összefüggéseinek jelzése révén — tragikus kordokumentummá tudja emelni. De a Platz Bonifác nyugalomba vonulása alakalmából írt éles és elmés cikk is kitűnő a maga nemében: tisztán mutatja Csáth fölvilágosult szellemének erejét, határozottságát és publicisztikai vénájának eleven lüktetését. Igen jellemző, hogy az, amit diákként maga tapasztalt, hallott, vagy Kosztolányi Dezső kicsapatása idején közelről láthatott, itt — két flekknyi terjedelemben — miként talál tágasabb érvényű, az ellenszenvet magas szintre emelő formát.

Nem állítjuk, hogy a szépírói hajlamok mindig ilyen jól segítik a közíró Csáth Gézát. Van úgy, hogy csak szeszélyes csevegésre csábítják, mint az élet jó és rossz dolgairól szóló »értekezésben«. Van úgy, hogy a nőkről való kiábrándító tapasztalatokat kovácsolják elméletté. Olykor pedig — mint a medikusok helyzetéről szóló jegyzetben — magára is hagyják a publicistát. Ilyenkor fakóbb az előadás, mint amelyet az ügy megérdemelne.

Legnyíltabban mégis ezek a cikkek tanúskodnak arról, hogy a szörnyűségeket, melyekről a novellista beszélt, Csáth Géza nem érezte az emberi lényeg másíthatatlan tartozékainak. Annak érezte, amik voltak: betegségeknek, melyekből ki lehet és ki kell gyógyulnia az emberiségnek. A maga leromlásának iszonyatai közepette sem mitizálta egyetemes emberi törvénné azt, ami vele történt. S ha a társadalmi kór és a lélek betegségei közötti összefüggést nem is tudta műveiben kellő dialektikával kirajzolni, külön-külön mindkettőről — az előbbiről publicisztikájában, az utóbbiról novelláiban és drámáiban — figyelmeztető igazságokat közölt.

A gazdag gyűjtemény sokféle írásából, a különigazságok mozaikjaiból egy egy lényegű magatartás, az eddiginél tisztább és teljesbb írói arculat bontakozik ki.